

Dəlləkova Aynur Osmanovna⁴³

YENİ ORFOQRAFIYA QAYDALARINA RIYƏT OLUNMASI VƏZİYYƏTİ

dəbi dilin normaları həm yazılı dilin, həm şifahi dilin, xüsusən də nitq mədəniyyətinin təməlini təşkil edir. Yazı dil ilə ifadə olunan fikirləri, duyğuları başqasına bildirmək üçün insanla arasında işlənən ən mühüm ictimai ələtdir (1, s. 212). Yüksək yazı mədəniyyəti və gözəl danışmaq üçün dilin normalarına yaxşı bələd olmaq lazımdır.

Ədəbi dil cıllanmış dildir. Həm yazılı, həm də şifahi dil normalara əsaslanır, normalar əsasında qurulur. Ədəbi dilin 3 əsas norması var: Fonetik, Leksik və Qrammatik.

Fonetik norma sözlərin düzgün yazılışını və tələffüzünü tələb edir. Bunlar da orfoqrafik və orfoepik normalarla tənzimlənir. Sözlərin ədəbi dildəki yazılış qaydası orfoqrafik norma, tələffüz qaydası isə orfoepik norma adlanır. Orfoepik və orfoqrafik normaların pozulması fonetik normaların pozulması deməkdir.

Leksin norma hər birimizdən sözlərin leksik mənasına bələd olmağı və onu düzgün, yerində işlətməyi tələb edir. Əks təqdirdə leksik norma pozulmuş olur.

Qrammatik norma isə sözlər və cümlələr arasında əlaqənin nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir. Cümlədə söz sırasının pozulması, mübtəda ilə xəbərin uzlaşmasında yol verilən səhvlər, şəkilçilərin ardıcılığı prinsipinə əməl olunmaması qrammatik normaların pozulması hesab olunur. Fonetik və leksik normaların pozulması birbaşa qrammatik normaların pozulması deməkdir.

Ədəbi dilin normaları sabitdir, tarixi kateqoriyadır. Lakin bu sabitlik nisbidir, mütləq deyil. Orfoqrafiya yazılı nitqin normalarıdır. Bu normaların konkret dil vahidlərinə görə qanuniləşdirilmiş müxtəlif təzahürləri isə orfoqrafiyanın qaydalarını təşkil edir (2, s. 220). Orfoqrafiya qaydaları aydın, dəqiq və səlis olmalıdır. Orfoqrafiya qaydaları dövlət tərəfindən təsdiq olunur və ona riayət etmək məcburidir (3, s. 232).

Dilimizin orfoqrafiyası elmi əsaslar üzərində yaradılmış və onun normaları qaydaya salınmışdır (4, s. 45).

Orfoqrafiya qaydalarında edilən dəyişikliklər, sözlərin yeni qaydada yazılması ədəbi dil normalarının sabit olmasının bariz nümunəsidir.

Sözlərin düzgün yazılışı, durğu işarələrindən istifadə, sözlərin sətirdən-sətərə keçirilməsi, xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılması, dırmaq işarəsinin qoyulması orfoqrafik norma ilə tənzimlənir.

Hər bir şəxsin savad dərəcəsini həmçinin onun yazdığı yazı ilə müəyyən etmək mümkündür. Hər doğru yazılış, həmçinin hər edilən səhv həmin yazının müəllifi barədə oxucuda fikir formalaşdırır, hər yanlış həmişə şəxsin savadı barədə qarşı tərəfdə şübhə yaradır.

Orfoqrafiya qaydalarına əməl olunması yazının əsas qayəsidir. Özüni savadlı, ziyalı, vətənpərvər hesab edən hər bir şəxs mütləq qaydada dilin qayda və normalarını yaxşı bilməli və əməl etməlidir. "Dil milli mədəniyyətin (ruhun) formalaşması ilə sıx surətdə bağlıdır – o, xalqın ruhunun xarici təəcəssümüdür" (B. Гумбольдт, 1984. s. 68).

Orfoqrafiya norma həm dilin ümumxalq səciyyəsinə qoruyub saxlamalıdır, həm də tarixiliyini. Bununla yanaşı dilin orfoqrafik norması ən gec təsirə məruz qalan norma olsa da dildaxili və kənar amillərin təsiri ilə dəyişikliyə meyllidir. "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nın 13-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən Orfoqrafiya lüğəti 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yenidən nəşr olunmalıdır, 5 ildən bir yazılı dilin normalarına yenidən nəzər yetirilməli. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 16 aprel tarixli 174 nömrəli Qərarı ilə Azərbaycan dilinin son Orfoqrafiya normaları təsdiq edilmişdir. Bu normalar dilin fonetik hadisələrini, xüsusən ahəng qanununu nəzərə almaqla müəyyən olunur.

Təbii ki formalaşmış, əsrlərlə sabitliyini qoruyan normaların dəyişilməməsi daha təqdirləyiqdir. Ancaq dilə, onun qayda və normalarına yenidən baxmaq müəyyən müddətdən bir zərurət və ehtiyacdır. Dildaxili təsirlər, kənar təsirlər dilə mütləq təsir edir və bəzən hiss edilmədən dildə ciddi dəyişikliyin olmasına gətirib çıxarır.

Dilin orfoqrafiyası onun müasir vəziyyəti ilə ahəng təşkil etməlidir.

Orfoqrafiya qaydalarının müəyyən olunması zamanı dilə məhz onun strukturu, inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yanaşılması zəruridir. Təbii ki, xüsusi yazı ənənəsi olan dildə orfoqrafiya qaydalarının mühüm hissəsi dəyişilməz qalır. Dilə daxil olan vahidlər – alınma sözlər adətən analogiya prinsipinə uyğun olaraq, eyni tipli vahidlərin yazılışı ilə bağlı mövcud ənənəyə uyğunlaşdırılır. Belə nümunə olmadıqda, vahidlik prinsipi pozulduqda, orfoqrafiya qaydalarına venidən baxılması zərurəti meydana çıxır.

Səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsivvətdə məqbul savılan fonetik dəvismələərə uyğun variantları və ənənəvi devilis forması norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə səkilçilər sözlərin son hecasının ahənginə uyğun olaraq onlara qosulur. Əgər *kitablar*, *atam*, *vermək*, *getmək* kimi sözlərdə səkilçilər *kitablar*, *atam*, *vermaq*, *getmax* səkində islədilirsə, bu, fonetik normaların pozulması halı kimi qiymətləndiriləcək. Başqa bir misal: dilimizdə səkilçi tərkibində *e*, *o*, *ö* saitləri islənmir. Yerli dialektlərdə sözlər *anon*, *babon*, *geder*, *gedicev* kimi islədilirsə, deməli, burada da fonetik norma pozulmuş olur. İxtisarlarda da müvafiq qaydaya riayət olunmalıdır.

Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə bəzən abreviaturaya məhz sözlərin açıq formasına qoşulan şəkilçi əlavə edilir. Amma "qrammatikada sözə qoşulan şəkilçi ilə sözlərin abreviaturasına qoşulan şəkilçi eyni olmalıdır" - deyə bir qayda yoxdur. Sözlərin qısaldılmış formasına oxunuşuna, yəni orfoepiyasına uyğun olaraq şəkilçi əlavə olunur. Abreviaturaya qoşulan şəkilçi onun son səsinin orfoepiyasına uyğunlaşdırılır. Məsələn, "Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinə" yazıldığı üçün abreviaturasında "DTX-nə" yazılmalıdır şərti qrammatikada yoxdur. Bu sözlərin qısaltması "DTX-yə" yazılır və

⁴³ Bakı Dövlət Universiteti. aynur.osmanovna@gmail.com

belə də oxunur. “Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə”-sözünün qısaltılmasında da prosedur eynidir, bu söz “KİV-nə” deyil, “KİV-ə” kimi yazılmalıdır.

Dilimizdə bəzi sözlər var ki, tələffüzü ilə yazılışı fərqli olduğu üçün çox vaxt orfoqrafiyasında səhvlərə yol verilir. Bu sözlərə nümunə olaraq *külli, müdir, müdrik, müflis, münbit, münsif, mürid, mürsid, müsibət* sözlərini göstərmək olar. Qeyd olunan sözlərdə adətən “i” ilə “ü” hərfi qarışdırılır. Bu sözlərdə ikinci hecadakı “i” hərfi tələffüzdə “ü” səsi kimi səslənir, bu da bəzən elə o səslə də yazılışa gətirib çıxarır. Onu da qeyd edək ki, bu alınma sözlərdən fərqli olaraq *Mühüm, müşkül* və *üfiq* sözlərindəki ikinci heca ü hərfi ilə yazılır.

Orfoqrafik qaydalardan tez-tez pozulanlardan biri də mənbə dildə birhecalı olub, bizim dildə ikihecalı kimi tələffüz edilən sözlərdir. Məsələn: *cəbr, əmr, həbs, hökn, hüsn, hüzn, kəs, qəbz, qəs, nəbz, nəfs, nəsr, səhr, sədr, üzr, üzv, zülm* və s. Bir də bu sözlərə bənzəyib, amma iki saitlə yazılan sözlər var ki bunlar arasındakı fərqi tapmaq və vadda saxlamaq çətinlik varadır: iki saitlə yazılanlar: *cisim, eyib, ətir, feil, fəsil, fikir, heyif, isim, izin, qəbir, qədir, qisim, meyl, nəsil, ömür, səbir, sətir, sinif, seir, səkil, zəhin* və s.

Son dövrlər KİV-də və sosial şəbəkələrdə orfoqrafik normaya riayət olunması ilə bağlı vəziyyəti araşdırarkən qarşıya çıxan mənzərəni əyani göstərmək üçün bəzi nümunələr göstərək: *Fakültə* sözünün səhvən *fakulta, bugünkü - bu günkü, karyera - kariyera, əsginas - əskinaz, doğrudan - doğrudan, Füzuli - Fizuli, sayğı - sayqı, şose - şosse, camaşır - çamaşır, film - filim, hərbiçi - hərbiçi, monastır - monastır, siyirmə - siyirtmə, töhfə - töfvə, öhdəlik - öhtəlik, stres - stress, avfəlt - avfəlt, sakitlik - sakitçilik, çoxmərtəbəli - çox mərtəbəli, aidiyyəti - aidiyyəti, layihə - lahiyə, filtr - filter* kimi yazılması müşahidə olunan fonetik norma pozuntusunun bir hissəsidir.

Bəzi orfoqrafik qaydaları var ki, geniş təbliğət aparılmaması və ya insanların özünün maariflənmək istəyinin olmaması səbəbindən böyük auditoriya tərəfindən riyəət olunmur. Nümunə olaraq bir neçə orfoqrafik qaydasını göstərə bilirik:

Saylar rəqəmlə yazıldıqda, onlara artırılan şəkilçilər sətirdən sətərə keçirilmir: *5-cilər, 7-ci, 9-da* və s.;

Mürəkkəb ixtisarlər və onlara artırılan şəkilçilər sətirdən sətərə keçirilmir.

Ad və ata adlarının bir hərfdən ibarət qısaltmalarını (*M.F.Axundzadə, M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənşəminli* və s.) sətirin sonunda saxlamaq olmaz.

Durğu işarələri veni sətərə keçirilmir və s.

Yekun olaraq qeyd edək ki, orfoqrafik qaydalarının mühüm əlamətlərindən biri də sistemlilikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, orfoqrafik qaydalarını əks etdirən hər bir bənd aydın, elmi baxımdan əsaslandırılmış və lazım gəldikdə sərh oluna bilən olmalıdır. Orfoqrafik qaydalardan ibarət bəndlər vıqını deyil, xüsusi quruluşa, nəzəri əsasla malik, daxilən orfoepiya, fonoloji, qrammatik, semantik qatlarla bağlı sistemdir.

Düzgün nitq (istər yazılı, istər şifahi) bir şəxsin mədəni səviyyəsinin göstəricisi olduğu kimi, mükəmməl orfoqrafik qaydaları da dilin inkişaf səviyyəsi ilə yanaşı, dil daşıyıcılarının intellektual və mədəni səviyyəsini göstərən əsas amillərdən hesab oluna bilər. Deməli, əsasən dilin tətbiqi sahələrindən biri kimi qəbul olunan orfoqrafik qaydaları fərqli baxış bucağından yanaşıqda dünyagörüşü ilə bağlı tərsələri ilə diqqəti cəlb edir. “Norma – hər bir dil daşıyıcısının can atmalı olduğu idealdır. Bu cəhdin uğurla həyata keçirilməsindən yalnız ... nitqin təmizliyi deyil, dilin səs sisteminin gələcək tarazlığı da asılıdır” (L.A.Verbitskaya). Orfoqrafik normanın milli dəyər kimi əhəmiyyəti dərk olunmalı, vahid yazı normaları dövlətçiliyin sütunlarından olan vəhdət rəmzi kimi qiymətləndirilməlidir.

Fonetik səviyyədə normadan kənara çıxmaq yanlış yazılış və tələffüz deməkdir. Orfoepiya ilə orfoqrafik qaydaları arasında həm fərq, həm də möhkəm əlaqə vardır. Orfoqrafik qaydaların düzgün yazılışını, orfoepiya ilə düzgün tələffüz olunmasını tələb edir. Buna görə də düzgün yazmaq üçün düzgün danışmağı, düzgün tələffüz etməyi bacarmaq lazımdır (4, s. 220).

Məqalənin hazırlanması zamanı nümunə olaraq göstərilən dil vahidləri həm milli sözlərimizdə, həm də alınmalarda fonetik normanın pozulması hallarının müşahidə olunduğunu göstərir. Bu da onu söyləməyə əsas verir ki, əksəriyyət dilin normaları ilə bağlı qaydalardan ya xəbərsizdir, ya da varlığından xəbəri olsa da, dərinliyinə gedib öyrənib tətbiq etməyə maraqlı deyildir.

Ədəbi dilin orfoqrafik normaları dövlət tərəfindən təsdiq olunur. Bunların qanunlaşdırılmasına xüsusi fikir verilir. Ədəbi dil normalalarının sabitləşməsində və möhkəmlənməsində digər idarə və müəssisələrlə yanaşı, ali məktəblərin də xüsusi rolu vardır. Buna görə də ədəbi dilin təmizliyi və inkişafı üçün ali məktəblərdə ədəbi normalara düzgün riayət etmək, onun sabitliyi uğrunda müntəzəm olaraq mübarizə aparmaq lazımdır (5, s. 20).

Çıxış yolu yenə də maariflənmə və təbliğət işinin gücləndirilməsi, Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin, sosial şəbəkələrin günümüzdəki təsir gücündən düzgün istifadə edərək ən effektiv üsullarla bu qaydaların auditoriyanın yaddaşına həkk etməkdir.

Dil normalalarına bütün peşə sahibləri tərəfindən həssas yanaşılmalı, bu normalaların pozulmasına yol verilməməli, hətta bu halların qarşısının alınması istiqamətində müvafiq addımlar atılmalıdır.

Hətta müvafiq iş yerlərinin dilin qorunması istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinə dəstək olmaq, həmrəylik göstərmək üçün müvafiq ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etməkləri faydalı ola bilər. Cəmiyyətə dil qaydalarını təlqin edən jurnalistlər və müvafiq peşə sahibləri üçün mütəmadi olaraq dil kursları, seminar və treninqlər təşkil etmək bu istiqamətdə atılan ən faydalı və uğurlu addımlardan biri hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Fonetika, orfoqrafik qaydalar, orfoepiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 212 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Fonetika, orfoqrafik qaydalar, orfoepiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 220 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: Fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafik qaydalar, orfoepiya, Bakı: Nurlan, 2007, 232 s.

4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. İstanbul: İmak", 2019. 45 s.
5. Bayramov A., Məhəmmədov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: ULU, 2015, 20 s.

Açar sözlər: dil, norma, orfoqrafiya, qayda, düzgün yazılış, Kütləvi İnformasiya Vasitələri
Ключевые слова: язык, норма, орфография, правило, правильное написание, СМИ
Keywords: language, norm, spelling, rule, correct spelling, Mass Media

Yeni orfoqrafiya qaydalarına riayət olunması vəziyyəti Xülasə

Məqalədə sözün ədəbi dildəki yazılış qaydasının, yəni orfoqrafik normanın dildəki rolundan bəhs edilir. Həmçinin sözlərin düzgün yazılışı, durğu işarələrindən istifadə, sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsi, xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılması, dırnaq işarəsinin qoyulması və s. kimi orfoqrafik norma ilə tənzimlənən məsələlərə toxunulmuşdur.

Son dövrlərdə orfoqrafiya qaydalarında edilən dəyişikliklər haqqında məlumat verilmiş və yazılı mətbuatdan nümunələr göstərilmişdir, norma pozuntularının səbəbləri müəyyənləşdirilmiş, həmçinin çıxış yolları göstərilmişdir. Orfoqrafik normanın hər bir şəxsin həyatında mühüm rolu qeyd edilmişdir.

Orfoqrafiya qaydalarının müəyyən olunması zamanı dilə məhz onun strukturu, inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yanaşılması zəruridir. Təbii ki, xüsusi yazı ənənəsi olan dildə orfoqrafiya qaydalarının mühüm hissəsi dəyişilməz qalır. Dilə daxil olan vahidlər – alınma sözlər adətən analogiya prinsipinə uyğun olaraq, eyni tipli vahidlərin yazılışı ilə bağlı mövcud ənənəyə uyğunlaşdırılır. Belə nümunə olmadıqda, vahidlik prinsipi pozulduqda, orfoqrafiya qaydalarına yenidən baxılması zərurəti meydana çıxır.

Dil normalarına bütün peşə sahibləri tərəfindən həssas yanaşılmalı, bu normaların pozulmasına yol verilməməli, hətta bu halların qarşısının alınması istiqamətində müvafiq addımlar atılmalıdır.

Соблюдение новых правил орфографии Резюме

В статье рассматривается роль правописания слова в литературном языке, т. Е. Орфографическая норма в языке. Также правильное написание слов, использование знаков препинания, построчный перевод слов, использование заглавных букв специальных имен, кавычек и т. Д. вопросы, регулируемые орфографической нормой.

Была предоставлена информация о последних изменениях в правилах орфографии и приведены примеры из письменной прессы, выявлены причины нарушений и пути их устранения. Отмечена важная роль орфографической нормы в жизни каждого человека.

При определении правил орфографии необходимо подходить к языку с учетом его строения и особенностей развития. Конечно, в языке с особой письменной традицией важная часть правил орфографии остается неизменной. Единицы, входящие в состав слов, производных от языка, обычно адаптируются к существующей традиции написания единиц одного и того же типа в соответствии с принципом аналогии. При отсутствии такого примера, когда нарушается принцип единства, возникает необходимость пересмотреть правила орфографии.

Все профессионалы должны чутко относиться к языковым нормам, эти нормы не должны нарушаться, и даже следует принимать соответствующие меры для предотвращения таких случаев.

The state of compliance with the new spelling rules Summary

The article discusses the role of the spelling of the word in the literary language, ie the spelling norm in the language. Also, the correct spelling of words, the use of punctuation, line-by-line translation of words, capitalization of special names, quotation marks, etc. issues regulated by the orthographic norm, such as Information was provided on recent changes in spelling rules and examples were given from the written press, the reasons for violations were identified, as well as ways out. The important role of the spelling norm in the life of each person was noted.

When determining the rules of spelling, it is necessary to approach the language taking into account its structure and developmental features. Of course, in a language with a special writing tradition, an important part of the spelling rules remains unchanged. Units included in the language - derived words are usually adapted to the existing tradition of writing units of the same type, in accordance with the principle of analogy. In the absence of such an example, when the principle of unity is violated, there is a need to reconsider the rules of spelling.

Language norms should be treated sensitively by all professionals, these norms should not be violated, and even appropriate steps should be taken to prevent these cases.

Rəyçi: Akad. Nizami Cəfərov